

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2020 | 4. SZÁM
LXII. ÉVFOLYAM

Hadseregellátás Magyarországon
Szijártó M. István bevezetőjével és Bagi Zoltán,
Lázár Balázs, Oross András, Schramek László,
Glósz József tanulmányaival

Rab Irén
Johann Andreas Segner szerepe
az első göttingeni csillagvizsgáló megépítésében

J. Nagy László
A magyar-arab kapcsolat és a rendszerváltás

Főcze János – Zahorán Csaba
Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről

TARTALOMJEGYZÉK

LXII. évfolyam, 2020. 4. szám

HADSEREGELLÁTÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN	
Szijártó M. István • Bevezető megjegyzések	523
Bagi Zoltán Péter • Előzmények. A hadseregellátás problémája a tizenöt éves háborúban	527
Lázár Balázs • A császári–királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig	549
Oross András • Egy hagyományos üzlet. A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében	565
Schramek László • A megyék szerepe a hadi szállításokban. Pest megye példája	577
Glósz József • Gabonakereskedelem és hadseregellátás	595
TANULMÁNYOK	
Rab Irén • Johann Andreas Segner szerepe az első göttingeni csillagvizsgáló megépítésében	609
J. Nagy László • A magyar–arab kapcsolat és a rendszerváltás	627
Főcze János – Zahorán Csaba • Mérlegen a „Nagy Egyesülés”. Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről	641

EGY HAGYOMÁNYOS ÜZLET

A győri vár katonaságának ellátása a 18. század első felében

OROSS ANDRÁS

A TRADITIONAL BUSINESS
Provisioning the Military in the Fortress of Győr
in the First Half of the Eighteenth Century

Parallely with and following the Habsburg–Ottoman wars that resulted in the expulsion of the Turks from Hungary (1683–1699, 1716–1718), the military structures of the Hungarian Kingdom were reorganised. Some elements of the military, economic and social establishment which had been crystallized over the 150 years of Ottoman rule were deconstructed, and the foundations of a new system were laid. The present case-study examines the individual steps of this transformation in the context of the provisioning of the garrison of Győr fortress. Supplying the military with food and pay still remained a lucrative business for some of the economic actors in the early eighteenth century.

Keywords: army provision and finance, system of Hungarian border forts, fortress of Győr, urban history

Szerencsére nem csak történész körökben számít közhelynek Győr városa, illetve a győri vár jelentős szerepe Bécs és Alsó-Ausztria védelmében az oszmán terjeszkedés ellenében. Győr az 1520-as évektől kisebb mértékben, majd az 1560-as évektől egyre intenzívebben folyó erődítési munkálatok eredményeként, és végül az 1660-as években kiépített további védőműveknek köszönhetően a Magyar Királyság egyik legjobban kialakított vára lett a 17. század végére. A vár és a város története több vonatkozásban ismert, elsősorban Geccsényi Lajos munkásságának köszönhetően.¹ A 16–18. században az erődvárosban álló-

Oross András, levéltári delegátus, Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség.

¹ Különösen Geccsényi Lajos: *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények* 31 (1984) 664–686.; Uő: *Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. Arrabona* 22–23 (1986) 99–127. [Másodközlése In: uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből.* Győr, 2008. 133–164.]; Uő: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (az erődváros megjelenése).* In: *Unger Mátvás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátvás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp., 1991. 145–158. [Másodközlése in: uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás*, 213–227.]; Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938. (Győregyházmegye multjából 3); Villányi Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században.* Győr, 1882.

mászó állandó helyőrségre vonatkozóan összefoglaló még nem készült, ám több rész-tanulmányból egy több tekintetben árnyalt kép rajzolható meg.²

Az 1664. évi vasvári béke és az 1711. évi szatmári megegyezés közötti időszakot hagyományosan a magyar rendiség háttérbe szorításaként, a bécsi székhellyel működő Habsburg Monarchia összbirodalmi érdekeinek előtérbe kerüléseként értékelte ez ideig a magyar történettudomány. Ugyanakkor az 1680–1690-es években történt meg a törökök kiűzése a Magyar Királyságból, ami tucatnyi olyan problémát vetett fel, amelyek megoldása vagy éppen meg nem oldása hosszú távon kihatott az ország sorsának alakulására. Szembeötlő változások zajlottak Magyarország határvédelmében, a háborús gazdaság és a militarizált társadalom mechanizmusaiban, de a közigazgatás szintjén is új szelek fújtak. A változások velejárója volt, hogy a hadügyi berendezkedés, a gazdaság, a társadalom bizonyos korábban megszokott elemei eltűntek, felszámolták őket és helyükbe az új korszakhoz alkalmazkodva már újfajta mechanizmusok léptek. Nem volt ez másként a hadügyigazgatásban és a várvédelmi rendszerben sem. A magyarországi hadügy és határvédelem 1683-ig tartó dualista igazgatása a közvetlen török veszély elmúltával – ha nem is teljességgel, de alapjaiban – szükségszerűen megszűnt, miközben megindultak azok a hadügyi, társadalmi és gazdasági változások, amelyek a hódoltság ideje alatt megszilárdult rendszer felszámolásához, illetve átszervezéséhez vezettek. Bár a hadügyi koncepcióváltás legfőbb elemei az 1680–1690-es évek tekintetében nagy vonalakban már ismertek, a részletek, a különféle tervezetek megvalósítása, illetve a folyamat több szempontú elemzése váratott magára. A feleslegessé vált katonai objektumok, a végvári szervezet és a vitézlő rend felszámolása, és ezzel párhuzamosan a hadügy átszervezésének természetes igénye alapvetően az oszmánok kiűzésével előállt funkcióvesztésből adódott. Mindezek mellett a 17. század folyamán igen erősen militarizálódott magyarországi társadalom demilitarizálása, valamint a végvárak ellátására létrehozott és működtetett hadi finanszírozási rendszernek a formálódó állandó hadsereg igényei szerinti átalakítása jelentették a legfontosabb megoldandó feladatokat.³

Jelen írásban bemutatott folyamatokat tehát az egykori oszmánellenes végvidéki rendszer felszámolásának és átalakításának összefüggésében értelmezem. A 16–17. században létező frontvonalon nemcsak várak sora állt ellen az oszmán haderő kisebb-nagyobb betöréseinek, hanem ennek a rendszernek egyfajta kiszolgálójaként a Magyar Királyság, sőt részben az egész Habsburg Monarchia hivatalszervezete és gazdasága is. Mivel a 18. század első évtizedei az új hadügyi rendszer kialakításának időszaka volt, ezért szükségessé vált az addig fennálló és a hadsereget kiszolgáló hivatalok feladatkörének újragondolása is.

² Pl. Veress D. Csaba: *A győri vár*. Bp., 1993.; Pálffy Géza: *A Császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999.; Oross András: *A győri vár és helyőrsége a 17–18. század fordulóján*. *Arrabona* 53–56 (2015–2018) 145–168.

³ Ezt a folyamatot tártam fel könyv alakban is megjelent doktori disszertációmban: Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Bp., 2013. (Fons könyvek 4.) A 17. századi hadügyi változásokra összefoglalóan lásd Czigány István: *Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe, 1600–1700*. Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.)

A katonaságot ellátó rendszereket működtető emberek és hálózatok is szükségszerűen átalakultak. Ennek egyik oka volt, hogy megnőtt a Magyar Királyság területe, és a visszafoglalt területen új várak, illetve helyőrségek ellátásáról kellett gondoskodni – magyarul, új piacok nyíltak meg az arra vállalkozó érdekeltek előtt. A hadseregellátás és -finanszírozás üzletébe beszálló új szereplők közül csak egy példát emelek ki: Johann Georg Harruckern élelmezési igazgatót, aki óriási gazdagságra tett szert élelmiszerszállításaival, illetve adományként elnyerte szinte egész Békés megyét.

A katonaság ellátásában hagyományosan részt vevő üzleti körök azonban igyekeztek addig meglévő érdekeltségeiket továbbra is fenntartani. Ez bizonyos várak és helyőrségek esetében komoly akadályba ütközött, nevezetesen abba, hogy maga a vár megszűnt mint katonai objektum, és ott már nem állomásozott helyőrség. A tudatos várrombolások mellett ezt a folyamatot erősítette a helyőrségek kivonása a kisebb erődített helyekről.

A győri vár helyőrsége a 18. század elején

A vár és a győri végvidék élén hagyományosan a végvidéki főkapitánynak hívott személy állt. Luigi Gonzaga 1658. évi hivatali utasításában ennek német nyelvű megfelelője így hangzott: *Obrister zu Raab*.⁴ Gonzaga latin nyelvű kinevező irata pedig megadja a másik használatos elnevezést: *supremus capitaneus Jaurinensis*.⁵ Egyébként mind az utasítást, mind a kinevezési okiratot a rájuk vezetett feljegyzés szerint Raimondo Montecuccoli (1660–1681) és Hermann von Baden (1681–1691) is ugyanezen szöveggel kapta meg. A Ludwig von Badennek (1691–1707) adott kinevezés ugyancsak az *Obrister* kifejezést használja a győri végvidéki főkapitányi poszt betöltése kapcsán. Feltűnő ugyanakkor, hogy mind a „Türkenlouis”,⁶ mind utódja Sigbert Heister (1707–1718) rendszeresen Gubernatorként, azaz kormányzóként jelenik meg a forrásokban. Ugyancsak ezzel a titulussal büszkélkedhet Gundaker Althan (1718–1747), aki egyben a vizsgált korszak egyik meghatározó személye.⁷

A 17. század közepén a német katonák keretlétszámát 760 főben állapították meg (730 katona és nem csekély, jelesül 30 fős tüzérségi személyzet), továbbá 300 magyar lovas (huszár) és 275 magyar gyalogos (hajdú) is állomásozhatott a várban.⁸ A győri vár magyar helyőrségének megreformálására, új szervezeti keretek kialakítására a 18. század elején történtek az első kísérletek. Mind Zichy István, mind vicegenerális-utódja, Forgách Simon jelentős erőket mozgósított a végvidék „újjászervezésére”. Forgách hajtotta végre a

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA) Kriegsarchiv (= KA) Alte Feldakten. 1658-1-21.

⁵ ÖStA KA Hofkriegsrat (= HKR) Sonderreihen. Bestellungen. Nr. 1613. (1658.)

⁶ Frissen megjelent magyar nyelvű életrajza: Bagi Zoltán Péter: *Türkenlouis Bádeni Lajos (1655–1707)*. Pécs, 2019. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok.)

⁷ 1719-ben készített hivatali utasítása ugyan még mindig *Obrister zu Raab* névvel illeti, ám az instrukció címében a Gubernator szó szerepel.

⁸ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Hoffinanz Ungarn (= HFU) 1658.06.10. Kt. 467. Fol. 16–23., uo. 1663.02.15. Kt. 492. Fol. 137. A 17. század végi adatokat a szakirodalomban is megtaláljuk, lásd Czigány: *Reform vagy kudarc*, 126. és 143.

(magyar) végvidéki haderő egy részének regularizálását. Lovasezredével, amelyben győri magyar huszárok is szolgáltak, 1702 körül a rajnai fronton harcolt a franciák ellen.⁹

Az új berendezkedés tartalommal való megtöltését a Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc mozgalom idején félretették. Az Udvari Haditanács 1711–1712 folyamán azonban ismét elővette ezt a kérdést, és megkezdte nemcsak Győr, hanem az egész ország vonatkozásában az új katonai berendezkedés megvalósítását. Ennek értelmében az egyes várakban lévő magyar helyőrségeket immár következetesen *National Miliz* névvel illették. Győr esetében a katonaság létszámát 220 lovasban és 168 gyalogosban állapították meg, azaz összesen mintegy 200 fővel csökkentették az addigi magyar keretlétszámot.¹⁰ A győri helyőrség kapcsán azonban ezek az idézett adatok csak a keretlétszámot adják meg. Mivel korabeli mustrajegyzékek, katonai táblázatok elvéve maradtak fenn, ezért csak elszórt adatokból következtethetünk a korabeli valós létszámviszonyokra. 1725-ben Althan kormányzó jelentette Bécsbe, hogy 112 ember hiányzik a német helyőrségből, és engedélyt kért a létszám feltöltésére.¹¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a keretlétszám és a tényleges adatok között lehetséges egy 10–20%-os eltérés, akkor is kijelenthetjük, hogy a 18. század első évtizedeiben a győri várban összesen kb. 1000 főnyi német és magyar katonaság állomásozott.

Fizetési rendszerek, ellátás és a struktúra működtetői

A főkapitányok és a helyőrség fizetési rendszerének megváltoztatása is mutatja, hogy az elmúlt évszázadokban megszilárdult mechanizmusok hogyan épültek le az egykori magyarországi végvidéken. Ismert tény a szakirodalomból, hogy a győri végvidék magyar helyőrségének fizetését Alsó-Ausztria tartomány rendjei vállalták magukra. A 17. század végére úgy módosult a gyakorlat, hogy a magyarok mellett immár a győri német helyőrség is kapott a tartománytól évente kéthavi fizetséget, egyet pénzben, egyet posztóban. A fennmaradó tízhavi zsold fedezetét ugyanakkor továbbra is az Udvari Kamara teremtette elő, rendszerint valamelyik tartomány adóbevételeire terhelve azt. A 18. század elejére ez a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen a törökök kiűzésével párhuzamosan megkezdődött a mintegy 150 éven keresztül létezett végvidék felszámolása, amely maga után vonta a finanszírozás módosulását is. Az Alsó-Ausztria által a Győri Főkapitányság összes magyar helyőrsége részére biztosított fizetés gyakorlata egészen 1695-ig fennmaradt. Ebben az évben döntött úgy a tartomány vezetése, hogy beszünteti a végvidék korábban igen jelentős finanszírozását, és a magyar katonák közül a továbbiakban csak a győri, tatai és palotai magyar hajdúk és huszárok jövedelmét állja.¹² 1696-ban ennek megfelelően Alsó-Ausztria ezen helyőrségek katonái számára folyósította a szokásos végvidéki

⁹ Czigány István: Forgách Simon a király katonája. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor. Bp., 2005. 126–128.

¹⁰ ÖStA KA HKR Akten 1712. Exp. Febr. Nr. 191.

¹¹ ÖStA KA HKR Protokoll Expedit (= Prot. Exp.) 1725. Mai 244. Bd. 573. Fol. 820.

¹² ÖStA KA HKR Protokoll Registratur (= Prot. Reg.) 1696. Jan. Nr. 13. Bd. 398. Fol. 7^r.

fizetést.¹³ E döntést a Győri Főkapitányság vezető magyar tisztjei sikeres érdekérvényesítésének tekinthetjük. Ne feledjük: Palota várának főkapitánya és uradalmának földesura Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes volt, míg Tata várának főkapitánya Csáky László, aki Zichyt követte a győri magyar főkapitány-helyettesi pozícióban.

A Rákóczi-szabadságharc után már ezekben a várakban sem maradt olyan magyar katonaság, melynek finanszírozását az alsó-ausztriai rendek biztosították volna: ilyen egyedül jelen vizsgálatunk tárgya, a győri vár volt.¹⁴ A győri magyar helyőrség fizetésével a Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc mozgalom idején hagytak fel a tartomány rendjei, ugyanakkor a győri németek két hónappal járandóságát (amit a német források egyöntetűen *Lehennek* neveznek) továbbra is fizették. Az 1706–1709. évekre megkötött szerződésben is előkerült, hogy a bécsi városi őrség posztóval történő kifizetése mellett már csak a győri németeknek járó posztót finanszírozták a rendek. Ezt a gyakorlatot egészen az 1720-as évekig fenntartották, ebből az évtizedből még több adat van a Győrbe történő pénz- és posztószállításra. Az alsó-ausztriai rendek posztószállításairól doktori disszertációt író Peter Trawnicek idézi, hogy 1721-ben Simon Prenner zsidó kereskedővel kötöttek szerződést újabb négy évre a rendek a zsold kiutalására.¹⁵ Az Udvari Haditanács lajstromkönyveiben még 1727-ben is fellelhető arra vonatkozó adat, hogy az Osztrák Kancellária útján kéri az alsó-ausztriai rendeket a győri németeknek járó posztó kiutalására, de a későbbi évekből már nem találtam erre utaló bejegyzést.¹⁶

A posztóban történő fizetésből ténylegesen sok hasznot lehetett húzni, a közvetítői üzleti lánc gyakorlatilag minden szereplőjének. A posztóval kapcsolatos nyereség elszámolása gyakorlatilag egyidős a végvidéki fizetéssel. Sőt, amikor az Udvari Kamara az 1672. évi végvidéki fizetés kapcsán kikérte az Alsó-Ausztriai Számvevőség véleményét, ők az őrizetükben lévő régi hadi fizetőmesteri számadásokra hivatkozva a következőket jelentették: Wolfgang Pichler magyarországi hadi fizetőmester 1532-ben és 1533-ban a pénzváltással, míg 1538-ban és 1539-ben Blasius Piller hadi fizetőmester a posztó beváltásával ért el nyereséget a végvidéki fizetés során. Ha hihetünk a jelentés mellékleteként fennmaradt egyik kimutatásnak, akkor az Udvari Hadi Fizetőhivatal 1624 és 1670 között a pénz- és posztóbeváltásból 2 056 407 forint nyereséget könyvelt el. (356 279 forintot a pénz átváltásából, 1 700 128 forintot a posztó beváltásából.)¹⁷ Az Udvari Kamara tanácsosai számára az 1670-es évek elején összeállított kézikönyv is kifejezetten számol ezzel a haszonnal. A nagy tételben megrendelt posztót ugyanis alacsonyabb értéken számolták el a kimutatásokban, mint amilyen értéken aztán kis tételben az egyes tisztek és katonák átvehették.¹⁸ Az alsó-ausztriai rendek azonban maguk is spóroltak a posztókifizetéssel.

¹³ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1696. Apr. Nr. 185. Bd. 398. Fol. 184^r; Peter Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden. Beiträge zur Geschichte der Soldzahlung in Tuch durch die niederösterreichischen Stände und ihrer Finanzierung durch Wiener Juden im 17. Jahrhundert.* Wien, 2000. [Diplomarbeit] 210–211.

¹⁴ Oross: A győri vár, 158.

¹⁵ Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden*, 49–51., 217.

¹⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1727. Aug. Nr. 137. Bd. 594. Fol. 922.

¹⁷ ÖStA FHKA HFU 1670.11.12. Kt. 528. Fol. 97–98., 103–106.

¹⁸ Hansdieter Körbl: *Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I.* Wien, 2009. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54) 390. Az ebből húzható hasznót

Ők – egy 1663-ban kelt szakvélemény szerint – zsidó kereskedőkkel kötöttek szerződést a győri németeknek járó posztó leszállítására. A zsidók újabb ajánlata azonban mintegy 12 000 forinttal aláért a korábban a végvidéki kimutatásokban szereplő összegnek, ráadásul – ellentétben a keresztény szállítókkal – ők csak az üzlet lebonyolítása után kérték a teljes összeget, kamatok nélkül.¹⁹ Az üzlet a kereskedők számára abban rejlett, hogy egyrészt a posztó Magyarországra szállításához vámmentes szállítólevelet kaptak az Udvari Kamarától. A harmincadokon és egyéb vámhelyeken így ellenőrzés nélkül vihették át az árut, amellyel együtt más árucsoportok is átkerülhettek Magyarországra. Így tudhatjuk, hogy kisebb utazó boltocskák is megjelentek egy-egy végvidéki fizetéskor Győrben, ahol a kereskedők így hivatalos vásári időszakon kívül is eladhatták a magukkal hozott ékszereket, fegyvereket és egyéb kisebb holmikat.²⁰ Másrészt – mivel erre a katonák gyakran panaszkodtak –, a kiosztott posztó minősége is hagyhatott kívánnivalót maga után, azaz silányabb minőséget szállítottak a megállapodásban szereplőnél.

A győri német és győri magyar katonák 1709. és 1710. évi, az Udvari Kamara által biztosított fizetését egyébként a Csehországból származó bevételekre terhelték rá,²¹ ugyanakkor a Habsburg Monarchia pénzügyeinek és adórendszerének 17. század végi jelentős átszervezése egyre inkább azt eredményezte, hogy a zsold egy részét a rendek segélyei helyett már a magyarországi vármegyék hadiadója fedezte. A győri német helyőrség fizetését pedig az 1730-as években már a Dunán inneni megyék hadiadóját adminisztráló pozsonyi hadi pénztár bevételeiből utalták ki.²²

Mivel az élelmiszert hónapról hónapra megkapták a katonák, ezért felmerül a kérdés, hogy a mutatkozó pénziányban hogyan sikerült a győri éléstár feltöltése gabonával és honnan teremtették elő ennek fedezetét. Ebben a folyamatban, azaz a katonaság ellátásának és így fizetésének biztosításában kiemelt szerepet játszottak a mindenkor győri élmezési igazgatók, amely hivatal az 1660–1690-es években a Haas család tagjai töltötték be.

A korabeli hivatali rendszerben teljesen természetes volt, hogy az újonnan alkalmazott hivatalnok kauciót tett le az őt alkalmazó kamara pénztárába. Egyfajta hivatali kölcsönként kell ezt felfognunk, amely a hivatali előd által általában üresen átadott pénztár induló tőkéje volt, és amelynek kamatait a hivatali bevételekből vonhatta le az új tisztviselő. A pénz felhajtásának módja nagyon változatos lehetett. A befektetett összeget vagy maga az egén, vagy családja biztosította vagyonából, gyakori eset ugyanakkor, hogy a kaucióra eleve hitelt vett fel a kinevezés előtt álló hivatalnok. A tőkének tehát előbb-utóbb meg kellett térülnie, főleg a hitelezők felé: ezért is találkozunk oly gyakran ebben a korszakban az állami tisztviselőknél a magánüzletek vitelével. Ezek a saját haszonra üzött üzletek szűrték ugyan az állami központi hivatalok szemét, ugyanakkor, részben

a korabeli források *Zustand*nak hívják. Az erre a gyakorlatra vonatkozó bekezdés is elismeri, hogy az ezen a módon megtakarított összeg a császár számára hozott nyereséget a végvidéki katonasággal szemben.

¹⁹ Trawnicek: *Tuchsold und Landschaftsjuden*, 163–167.

²⁰ Uo. 46–47.; Oross András: A magyarországi végvidéki katonaság járandóságai a 17. század közepén. *Századok* 152 (2019) 1087–1088.

²¹ ÖStA FHKA Geschäftsbücher Hoffinanz (= HF) Prot. Reg. Bd. 1060. Fol. 602. (1709. szeptember 18.)

²² ÖStA FHKA Handschriftensammlung Nr. 233. Fol. 83^v. Militäraufsätze und Berechnungen für die österreichischen Lande.

kényszerűségből szemet is hunytak felettük. A két rendszer ugyanis teljes mértékben egymásra volt utalva: az állandó készpénzhiánnyal küzdő állam nem volt képes a rengeteg hivatal folyamatos pénzzel történő ellátására, a magánszektor által biztosított tőke bevonásával mindez könnyebben megvalósíthatónak tűnt. A hivatalnokok gyakori visszaélései azonban bizonyítják, hogy ez a rendszer mégsem volt tökéletes, és ehhez minden bizonynyal a rendszertelenül kiutalt fizetések is hozzájárultak. A kinevezéssel járó kapcsolati tőke, a természetbeni ellátmányok, és a gyakran az állással összefüggő hivatali szállás kárpótolta a hivatalnokokat a fizetésben mutatkozó hátralékokért. Az alkalmazottak eleve jelentősebb és többé-kevésbé rendszeres bevételek fölött rendelkeztek, azaz a hitelezők számára egy „állami állás” megfelelő biztosíték lehetett a hitel kiutalására.²³

Az élelmezési igazgatók kauciója – főleg a nagy létszámú helyőrséggel megrakott várakban – kiemelten magas volt. Győrben és Budán 4000 forintot, Komáromban 3000 forintot kellett befizetni a pénztárba, de a Habsburg Monarchia élelmezési ügyéért felelő Élelmezési Főhivatal (*Oberstproviantamt*) vezetője 10 000 forint kauciót tett le állásáért.²⁴ A kaució mellett az államnak nyújtott azonnali kölcsön ígéretével is nagyobb eséllyel lehetett pályázni egy-egy álláshely elnyerésére. Az 1694-ben győri élelmezési igazgatóvá kinevezett Johann Christoph Oswald 15 000 forintos kölcsönt adott évi 5 %-os kamatra.²⁵

A Haas család felemelkedése rávilágít a rendszerben rejlő lehetőségekre. Johann Haas mint a magyaróvári élelmezési igazgató előbb 1667-ben 10 000 forint értékben, majd 1668-ban a Draskovich-uradalomtól és a Győr környéki egyházi és világi birtokokról vásárolt fel gabonát hasonló nagyságrendben, és szállíttatta a győri helyőrség élelmezésére. Saját bevallása szerint mindkét ügyletet maga finanszírozta meg előre, mégpedig részben saját vagyont fektette be az üzletbe, részben pedig hitelt vett fel. Tartozásai hitelezői felé oly jelentősre nőttek, hogy hasonlóan nagy volumenű üzletre 1670-ben már nem vállalkozott, pedig a bécsi Élelmezési Főhivatal vezetője, Jakob Schmittner kifejezetten erre számított. A korábbi, Haas által intézett szállításokra azonban fedezetet kellett találni, hiszen az ügylet praktikusán kölcsön volt, amit Haas nyújtott a kincstárnak. A kamara ugyanakkor továbbra is bízott abban, hogy Haas a szállítások kifizetését követően újra vállalja a gabonafelvásárlások előfinanszírozását. Először a morvaországi kamara bevételeire terhelték rá a fenti összeget, de mivel Haas onnan csak követeléseivel felét kapta meg, ezért más forrás után kellett nézni. 1668-ban így végül Alsó-Ausztria tartományi adójára terhelték rá, amiről a szokásos udvari hadi fizető hivatali nyugtát is kiállították az élelmezési igazgatónak, hogy azzal forduljon a rendekhez. 1670-ben a még fennálló hátralékok kifizetését a Sziléziában található tarnowitzi sóhivaltól remélte az Udvari Kamara, de az onnan várt 12 061 forint sem érkezett meg Haashoz.

1671-ben már egy kisebbfajta vállalkozási szövetség jött létre Karl Franz Rescally, az Élelmezési Főhivatal akkori vezetője, Johann Haas győri élelmezési igazgató és Andreas

²³ Fallenbüchl Zoltán: A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 50 (1979) 288.; Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1729*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 3) 208.

²⁴ ÖStA FHKA HFU 1698.07.11. Kt. 884. Fol. 149–153.

²⁵ ÖStA FHKA HFU 1694.08.01. Kt. 830. Fol. 6–15.

Wunderlich élelmezési hivatali ellenőr között a győri, a magyaróvári és a komáromi helyőrség számára szállítandó élelem felvásárlásának finanszírozására. A vállalkozás nagyságát jól példázza, hogy összesen 20 186 mázsa²⁶ gabona felvásárlását irányozták elő, ebből Győrbe 12 439 mázsa kellett, amelyet 1670. július és 1671. március között használtak fel. Az ügylet fedezetét a kincstár ismételt az alsó-ausztriai rendek által megajánlott adóra terhelte rá.²⁷

A kincstár által ki nem fizetett számlák ugyan egyre nagyobbak tűntek, ám ezzel párhuzamosan Haas egyre magasabbra lépett a hivatali ranglétrán. 1648–1668 között magyaróvári élelmezési igazgató volt, innen került át, mint láttuk, Győrbe. Sőt, 1674-ben ő került a bécsi Élelmezési Főhivatal élére, amelynek vezetését 1693. évi haláláig látta el. Mindközben családjá előmeneteléről is gondoskodott, hiszen fia, Johann Niklas Haas von Hochburg hamarosan örökébe lépett: 1679–1693 között győri élelmezési igazgató, míg másik fia, Johann Franz Haas 1683–1693 között a magyaróvári uradalom adminisztrátora volt.²⁸

Ezzel párhuzamosan nemesi címekkel is gyarapodott, amelyekkel tovább erősítette családjá és örökösei pozícióit: 1658-ban birodalmi nemességet nyert és a „Hochburg” előnév használatának jogát, mindemellett mentességet kapott polgári hivatalok viselése alól. 1683-ban a Német-római Birodalom „Ritterstand”-jába emelte I. Lipót, valamint előírta az „Edler” megszólítás használatát vele szemben. A legmagasabb élelmezési hivatali pozícióba került egykori győri élelmezési igazgató érdemeinek listája kifejezetten hosszúra nyúlt: ezekből e helyütt elég legyen csak annyi, hogy az adománylevélben I. Lipót által is elismert – nem tévedés – több 100 000 ezer forint értékű élelmiszer-szállítmányok szerepelnek.²⁹ A kockázatos üzletekből nyilvánvalóan sikerült jókora gazdasági hasznot is húznia, amelyet azután sikeresen váltott át a nemesi címmel járó további előnyökre. 1691-ben a család megszerezte Magyarországon a csókakői uradalmat.³⁰ De amilyen gyorsan fel lehet emelkedni, úgy a család sorsa gyorsan más irányt is vehet. 1693-ban nemcsak ő, de két – korábban említett, hivatalviselő – fia is elhunyt. Johann Haas von Hochburg végrendeletéből³¹ az is kiderül, hogy az említett uradalmat és további értékes ingatlanokat és ingóságokat két másik fia, Johann Dominik és Johann Joseph örökölte, négy lányára pedig fejenként 35 000 forintot hagyományozott.

²⁶ Egy bécsi mázsa értéke 56,12 kg volt. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 7) 455.

²⁷ A gabonafelvásárlásokra és a helyőrség élelmezésére vonatkozóan lásd a következő udvari kamarai aktákat: ÖStA FHKA HFU 1668.10.15. Kt. 515. Fol. 141–144., 1670.01.30. Kt. 523. Fol. 148–149., 1670.02.03. Kt. 523. Fol. 23–28., 1670.03.03. Kt. 523. Fol. 6–7., 1670.09.12. Kt. 526. Fol. 66–71., 1670.11.12. Kt. 528. Fol. 29–115.

²⁸ Magyaróvári élelmezési igazgatói kinevezése: ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 809. Fol. 579. (1648. október 10.), győri élelmezési igazgatói kinevezése: ÖStA FHKA HFU 1668.10.03. Kt. 515. Fol. 10–25. Kinevezése az Élelmezési Főhivatal élére: ÖStA FHKA Hoffinanz Österreich 1674.07.18. Johann Niklas Haas kinevezése győri élelmezési igazgatóvá: uo. 1679.08.21. Johann Franz Haas von Hochburg kinevezése a magyaróvári uradalom adminisztrátorává és élelmezési igazgatóvá: ÖStA FHKA HF Prot. Reg. Bd. 955. Fol. 135. (1683. március 26.)

²⁹ ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv. Reichsadelsakten. Johann Haas von Hochburg.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Kancellária regisztratúrája. Libri regii. XXII. 94–96. Online elérhetőség: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_22_0070. (Legutóbbi megtekintés: 2020. április 14.)

³¹ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Länderabteilungen. Niederösterreichisches Landmarschallamt. Testamente Hochburg H 127. Kt. 13.

A Haas család felemelkedése természetesen nem egyedi a győri végvidéki (és általában a) katonaság finanszírozása történetében. A 17. század elején az alsó-ausztriai, úgynevezett *Unterkriegszahlmeister* (tartományi hadi fizetőmester) pozíciót betöltő Wäggele család tagjainak felemelkedése szorosan összefüggött az általuk betöltött hivatallal és a katonaság fizetése során szerzett anyagi előnyökkel.³² Persze a 17–18. század fordulójáról is találunk hasonló felemelkedésre példákat, mint az evangélikus, a württembergi Esslingenből származó Palm család,³³ vagy éppen a vállalkozó-, bankár- és tisztviselőcsalád Bartholottiak.³⁴

A bemutatott néhány példán keresztül is jól szemléltethető az a sokszor hangsúlyozott tény, miszerint a magyarországi végvidékek finanszírozásában milyen hatalmas szerepet játszottak a Habsburg Monarchia osztrák és cseh örökös tartományai. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy miközben a fenti ügyletek finanszírozása alapvetően ugyan külföldről történt, a gabona beszerzése többnyire a Magyar Királyság területén zajlott, minden valószínűség szerint tizedjövedelmekből, valamint dunántúli, illetve alsó-magyarországi uradalmakból. Mint az a korábbi szakirodalomból és a fent bemutatott adatokból is kiderül, a felhajtott élelem ellenértékét minden esetben beszámították a zsoldba, tehát a katonák természetesen nem ingyen kapták az ellátmányt, hanem azért fizettek. Valójában azonban ez nem eredményezett effektív készpénzforgalmat, hanem általában az élelemjárandóságról szóló nyugtákat váltották be az élelmezési hivatalban.³⁵

A fent említett kiváltságok, illetve szolgáltatások, járadékok kapcsán két esetet ismertetünk némileg részletesebben. Rengeteg vitára adott okot Győrben a 16–18. században a két hónap szabad bormérés jogának bérbeadása. Ebben az időszakban ugyanis a káptalan, illetve a király rendelkezett ennek jövedelme felett, azaz ők adták azt bérbe. Az eredetileg a káptalan által élvezett bérbeadási lehetőséget a 16. század második felétől egyre jobban korlátozták a katonai parancsnokok. II. Ferdinánd király végül a város területét felosztva a július–augusztusi bormérési jogot a következőképpen határozta meg: a várban és Pataházán a király, Szigetben és Révfaluban a püspök, míg Újvárosban a káptalan adhatta bérbe ezt a jogot. A 17. században és a 18. század első évtizedeiben általában a győri élelmezési igazgatók (élés mesterek) vették bérbe ezt a jövedelmet a királytól és a káptalantól is. Így ők nemcsak a várban, de Újvárosban is mértek bort.³⁶

A 18. század második évtizedétől már egyre gyakrabban a város vette bérbe a királytól a várbeli bormérési jogot. A régi-új szereplő azonban egy további érdekes problémát

³² Géza Pálffy: *Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv*. Bp.–Wien, 2001. II–8. számú dokumentum.

³³ Gert Kollmer: *Die Familie Palm. Soziale Mobilität in ständischer Gesellschaft*. Ostelfinden, 1983. (Beiträge zur südwestdeutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Veröffentlichungen des Wirtschaftsarchivs Baden-Württemberg. Band 1.)

³⁴ Hansdieter Körbl: *Die Familie Bartholotti. Kaufleute, Beamte und Adelige. Eine Familiengeschichte aus dem frühneuzeitlichen Wien*. *Wiener Geschichtsblätter* 68 (2013) Nr. 4. 317–344.

³⁵ Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Bp., 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2) 154., 172–174., 214.; Sarusi Kiss Béla: *A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében*. In: *Végvár és ellátás a 16. század második felében*. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22) 237–276.

³⁶ Nemes Gábor: „... a mikor az korcsmának ideie let uolna”. *A győri káptalan újvárosi borkimérése a XVII. században*. *Arrabona* 49/2 (2011) 34–35.

vetett fel, amelynek megoldását a vár katonai parancsnoka vállalta magára. 1739-ben a várban és a hozzá tartozó helyeken a város a királytól, míg Újvárosban a sörfőzőmester a káptalantól bérelte a július–augusztusi bormérést. Igen ám, de a város az egyre népesebb, a Fehérvári kapu előtt elterülő külvárosban, a Majorok területén is megkezdte a kocsmáltatást, erről a részről pedig a korábbi megállapodások nem szóltak. A várparancsnok javaslatára a két fél szerződést kötött egymással az ügyben, külön kitérve arra, hogy a bérleti díjat annak ellenére se emeljék fel, hogy egy újabb területen lett lehetőség az üzlet folytatására.³⁷

A Rákóczi-szabadságharc idején a magyarországi várakba történő élelmiszer-szállítások egyre kockázatosabbá váltak. A szállítási nehézségek mellett szembesülni kellett azzal is, hogy az élelem beszerzése is egyre körülményesebbé vált, tehát a katonaság ellátásának üzlete egyre kockázatosabb lett. A még jobban akadozó gabona-, bor- és sóellátás miatt az 1706. évtől kezdve Pozsonyban, Győrben, Komáromban, Esztergomban, Budán és Magyaróváron a katonaság kenyérral való ellátásának jogát a zsidó Emanuel Oppenheimer *kayserlicher Oberfaktor und Jud* (császári beszállító és zsidó) kapta meg. Tehát a Duna mentén lévő várak helyőrségeinek kenyérral való ellátását bízta rá az Udvari Kamara. Győrben és a hozzá tartozó két filián (Pápa, illetve Székesfehérvár) összesen 8000 mázsa liszt biztosítását írta elő a szerződés. (A 17. század végén egyébként a győri németek ellátására 765 mérő gabonát, 5000 akó bort és 215 font sót írtak elő éves szinten az Élelmezési Főhivatalnál.³⁸) A szerződés három évre szólt, és nemcsak a helyőrség kenyérral való ellátásáról, de a lisztkészletek rendszeres feltöltéséről is rendelkezett. Az üzlet ellenértékét az alsó-ausztriai rendek rendes és rendkívüli megajánlásaira terheltek. Oppenheimer nemcsak vámmentességet kapott a szállítandó gabonára, hanem az egyes helyeken lévő élelmiszerraktárak berendezéseit, felszerelési tárgyait (és részben a malmokat) is használhatta.³⁹

Minden bizonnyal ezekben az években az Oppenheimer-cég megbízottjaként érkezett Győrbe Isaac Hirschl, aki családjával együtt hosszú évtizedekig egyedül jelentette a zsidó közösséget a káptalani mezővárosban. A Hirschl család a győri várparancsnok személyes védelmét élvezve végezte a helyőrség élelemmel való ellátását. Az élelmiszerral való kereskedés csak az egyik profilja lehetett, hiszen a sóüzletben is aktív szerepet vállalt. 1736-ban az akkori kormányzó, Gundaker Althan engedélyezte az általa *mein spezial schutz Judnak* („saját különleges védett zsidónak”) nevezett Hirschl számára a kisebb darabokban lévő (kő)só egyedüli árusítását a városban. Az üzletért cserébe Hirschl 400 forintot fizetett a város által emelt kaszárnya építésére. A kisebb darabban lévő só addig egyébként *unbeständige alte weiber und andere auswendige personen* („állhatatlan öreg asszonyok és más külsős

³⁷ Győri Egyházmegyei Levéltár. Győri Káptalan Magánlevéltára. Th. 15. Nr. 2580.

³⁸ ÖStA FHKA HFU 1658.06.10. Kt. 467. Fol. 16–23., 1663.02.15. Kt. 492. Fol. 137. Az adatok visszaköszönnek az Udvari Kamara tanácsosainak készített kézikönyvben is. Körbl: *Die Hofkammer*, 402. A 17. század végi adatokat a szakirodalomban is megtaláljuk. Vö. Czigány: *Reform vagy kudarc*, 126., 143. Bécsi mérőben számolva kb. 26 tonna gabonáról és bécsi akóban számolva kb. 290 000 liter borról, valamint 120 kilogramm sóról van szó. Bogdán: *Magyarországi úr-*, 132–155., 328–348., 442–448. Bécsi mázsában számolva (1 mázsa = 56,12 kg) a 8000 mázsa liszt kb. 448 tonnát jelentett. Uo. 455.

³⁹ ÖStA FHKA HFU 1705.12.07. Kt. 989. Fol. 59–62.

személyek”) árusították a városban. Az Udvari Kamara azonban fellépett az ügylet ellen, és arra szólította fel az Udvari Haditanács útján a kormányzót, hogy vonja vissza a kiváltságot. A jövőben a kisebb só árusításának jogát Debrecenhez hasonlóan a győri lakosok végezhetik – szólta a kiküldött bizottság véleménye.⁴⁰

Nem ez volt az egyetlen nézeteltérés a város és a kormányzó között a városban letelepedett Hirschl család miatt. Győr város tanácsa 1716-ban amiatt panaszkodott, hogy a kormányzóval kötött megegyezés kikötései ellenére további idegen zsidók is megjelentek a városban. Mivel ezek az idegenek a Hirschl családnál laktak, és nem élvezték a kormányzó védelmét, ezért a város az újonnan jöttek eltávolítását kérte.⁴¹ A hivatkozott konvenció egyébként egyértelműen megfogalmazta, hogy zsidóként csak a Hirschl család élhet Győrben.⁴² A hosszú életű Hirschl Izsák azonban töretlenül élvezte a kormányzó bizalmát, és – győri léptékkal – nagyobb vagyonra tett szert. 1743-ban zálogban bírta a főtéren lévő Király-féle házat, és ezüsttel, arannyal is kereskedett, továbbá a helyőrség részére fegyverzetet és lovakat is szállított.⁴³

Hirschl tevékenysége illusztrálja, hogy a régi élelmezési igazgatók szerepét az Oppenheimer-cég megbízottja sikeresen átvette, sőt a kormányzó védelmét élvezve további kereskedelmi tevékenységeket is végzett, és azokból komoly gazdasági hasznot húzott.

Záró gondolatok

A katonaság ellátásának és egy város társadalmában betöltött szerepének vizsgálata igen nagy jelentőségű témakör, amelyet a nemzetközi szakirodalom, de némely tekintetben már a hazai történetírás is elkezdett feldolgozni. A közvetlen török fenyegetettség megszűnését követően beindult átalakulások folyamatát azonban nem csak a hadtörténet oldaláról érdemes megközelíteni. A 16–17. században kialakult hadügyi, gazdasági, társadalmi rendszerek felszámolásából és átalakításából egy város szintjén is feltárhatunk olyan folyamatokat, amelyek jól illusztrálják a változásokat. Jelen esettanulmány is bemutatja, hogyan esnek ki a katonaság finanszírozásából a rendszer korábbi alakítói (pl. élelmezési igazgatók és az alsó-ausztriai rendek), és hogyan találják meg az új rendszerben az új szereplők a saját számításait (pl. a Hirschl család). A gazdaság- és társadalomtörténet összekapcsolása a had- és a közigazgatás-történettel a korábbinál sokkal teljesebb és érthetőbb képet rajzolhat egy-egy korszakról, és elmélyíti ismereteinket bizonyos folyamatok kapcsán.

⁴⁰ ÖStA FHKA HFU 1737.12.02. Kt. 1627. Fol. 19–36.

⁴¹ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (= GyMJVL) Győr város tanácsának iratai. Győr város tanácsának jegyzőkönyvei. XIX. Nr. 388. 297–300. (1716. november 5.)

⁴² A Heister kormányzó és a városi polgárság közötti konvenció: GyMJVL IV. 1001.a. XVIII. Nr. 190. 235–238. (1713. június 26. 5. pont.)

⁴³ Grünvald Fülöp – Schreiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. [Előszó.] In: *Magyar-zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae-Judaica*. I–IX. Szerk. Friss Ármin et al. Bp., 1903–1966. VII. (1725–1748) 39.